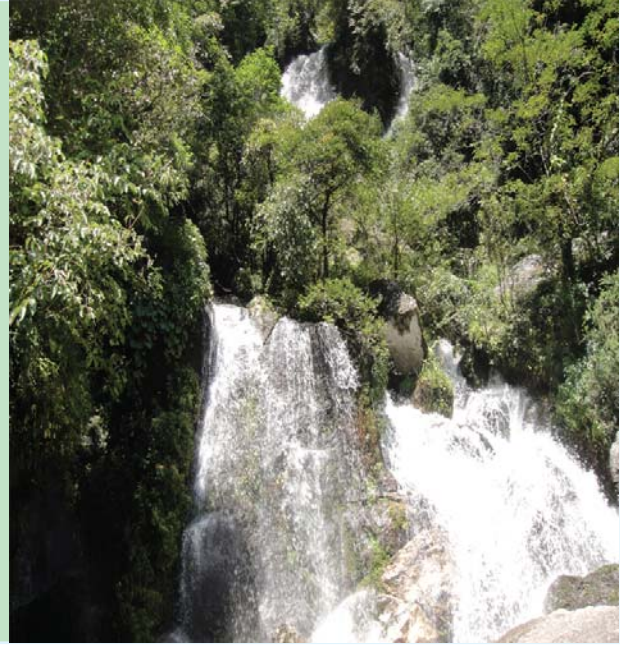

संरक्षित क्षेत्रको दिगो व्यवस्थापनमा वातावरणीय सेवाको भुक्तानीले सघाउला ?

पृष्ठभूमि

विश्वभर पारिस्थिकीय प्रणालीको संरक्षण तथा व्यवस्थापनका क्षेत्रमा भएका अनेकन प्रयासका बावजूद पनि संरक्षण त्यति प्रभावकारी हुन सकिरहेको छैन। हालसम्म अपनाइएका संरक्षणका विधिहरू एकातर्फ एकदमै खर्चिला भएकाले धान्न गाह्रो भइरहेका छन् भने अर्कोतर्फ त्यस्ता विधिहरू प्रभावकारी हुन नसकेकाले दिनानुदिन वातावरणीय सेवाहरूको विनास भइरहेको छ। जनता वातावरण विनासका कारक भएकाले पारिस्थिकीय प्रणाली उनीहरूदेखि जोगाउनु पर्दछ भन्ने मान्यताका साथ प्रयोगमा ल्याइएका ती संरक्षण विधिहरूका कारण संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापन र त्यसभित्र वा वरिपरि बसोबास गर्ने स्थानीय समुदाय बीचको द्वन्द्व दिन प्रतिदिन बढ्दै गइरहेको छ। यसका कारण संरक्षणप्रति स्थानीय समुदायको चासो र योगदान कम हुँदै गइरहेको छ। अर्कोतर्फ, विशेषतः कम विकसित देशहरूमा, संरक्षित क्षेत्रहरूको व्यवस्थापन या त अत्याधिक रूपमा वैदेशिक स्रोतमा आश्रित छ वा आर्थिक अभाव भैलिरहेको छ। यस्तो अवस्थामा संरक्षण कार्यमा स्थानीय समुदाय र अन्य सरोकारवालाको चासो बढाउनु र दिगो आर्थिक स्रोत जुटाउनु आजको टुङ्कारो आवश्यकता बनेको छ। यसै सन्दर्भमा विश्वभर वातावरणीय सेवाको भुक्तानी (Payment for Environmental Services – PES) संरक्षित क्षेत्रको दिगो व्यवस्थापनको एक नवीनतम विकल्पका रूपमा लोकप्रिय भइरहेको छ। यस क्रममा नेपालमा पनि संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापनमा देखिएको आर्थिक संकट र स्थानीय बासिन्दासँगको द्वन्द्व कम गरी संरक्षित क्षेत्रको दिगो व्यवस्थापनमा सहयोगी सिद्ध

होस् भन्ने उद्देश्यका साथ वातावरणीय सेवाको भुक्तानीको अवधारणा भित्र्याउन लागिएको छ। यसै क्रममा अन्तर्राष्ट्रिय एकिकृत पर्वतीय विकास केन्द्र (इसिमोड), फरेस्ट एक्सन नेपाल र नेपाल पर्यावरण तथा पर्यटन जागरण आधारशिला (नेटिफ) को संयुक्त प्रयासमा काठमाडौं नजिकै रहेको शिवपुरी नागार्जुन राष्ट्रिय निकुञ्ज भित्र अवस्थित सुन्दरीजल जलाधार क्षेत्रमा वातावरणीय सेवाको भुक्तानी को पाइलट कार्यक्रम गर्न लागिएको छ।

वातावरणीय सेवाको दृष्टिकोणले संरक्षित क्षेत्र किन महत्वपूर्ण छ ?

संसारको सम्पूर्ण भू-भागको करिब १३ प्रतिशत भाग संरक्षित क्षेत्रले ओगटेको छ। यस्ता संरक्षित क्षेत्रहरूले जैविक विविधताका अलावा मानव जीवनका लागि अन्य विविध खालका अति आवश्यक वातावरणीय सेवाहरू उपलब्ध गराइरहेका हुन्छन्। संरक्षित क्षेत्रहरूले उपलब्ध गराउने यस्ता सेवाहरूमा मुख्यतया मौसम तथा हावा-पानीमा सन्तुलन, भू-क्षय तथा बाढी पहिरोको नियन्त्रण, हावा तथा पानीको शुद्धीकरण, कार्बन सञ्चितलगायत धार्मिक, सांस्कृतिक र पर्यटकीय महत्वका सेवाहरू पर्दछन्।

नेपालको कुल क्षेत्रफलको लगभग २३ प्रतिशत भू-भाग संरक्षित क्षेत्रहरूले ओगटेको छ। यस्ता संरक्षित क्षेत्रहरू विभिन्न खालका वातावरणीय सेवाका हिसाबले महत्वपूर्ण छन्। विभिन्न भौगोलिक क्षेत्रहरू प्रतिनिधित्व गर्ने यस्ता संरक्षित क्षेत्रहरू उक्त क्षेत्रको प्रतिनिधित्व गर्ने जैविक विविधताका हिसाबले महत्वपूर्ण मानिन्छन्।

यसका अलावा अधिकांश हिमाली संरक्षित क्षेत्रहरू जलाधार सेवाको दृष्टिकोणले अत्यन्तै महत्वपूर्ण छन् । नेपालको सम्पूर्ण भू-भागको १४ प्रतिशत क्षेत्र ओगटेका हिमाली संरक्षित क्षेत्रहरू नेपालका प्रमुख ठूला नदीहरूका मुख्य स्रोत हुन् । यस्ता नदीको पानीबाट हालको अवस्थामा समेत विभिन्न महत्वपूर्ण जलविद्युत आयोजनाहरू सञ्चालनमा छन् र भविष्यमा अभै धेरै आयोजनाहरूको सम्भावना छ । त्यसो हुनाले यी संरक्षित क्षेत्रहरू विभिन्न खालका वातावरणीय सेवाहरू प्रवाह पार्ने मात्र नभएर देशको अर्थतन्त्रमा टेवा पुऱ्याउने हिसाबले समेत महत्वपूर्ण छन् ।

नेपालमा संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापनका विद्यमान सवालहरू के के हुन् ?

संरक्षित क्षेत्रहरूले माथि उल्लेखित विभिन्न खालका वातावरणीय सेवाहरू उपलब्ध गराइरहेका भएतापनि संरक्षण कार्यमा आइपरेका विभिन्न समस्याहरूका कारणले संरक्षण प्रभावकारी हुन सकिरहेको छैन जसको फलस्वरूप वातावरणीय सेवाहरूमा क्रमिक रूपमा ह्रास आईरहेको छ । प्रथमतः विद्यमान जैविक विविधता-त्यसमा पनि बाघ, गैंडा, हात्ती जस्ता ठूला जनावरहरू केन्द्रित संरक्षण नीतिका कारणले अन्य सेवाहरूको संरक्षण ओभरलमा परेको छ । दोस्रो, केन्द्रीकृत प्रणाली र सशस्त्र बलका भरमा संरक्षण गर्न सकिन्छ भन्ने सोच र वन्यजन्तुले स्थानीय समुदायमा पुऱ्याउने बढ्दो क्षतिका कारण संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापन र स्थानीय समुदायहरू बीच द्वन्द्व बढिरहेको छ । यसकारण स्थानीय समुदायमा संरक्षण प्रतिको चासो दिन प्रतिदिन घटिरहेको छ । तेस्रो, नेपालजस्ता अति कम विकसित देशहरूका संरक्षित क्षेत्रहरूमा संरक्षण बजेटको अपर्याप्तता वा वैदेशिक

स्रोत माथिको निर्भरताले गर्दा संरक्षण कार्य सोचे अनुरूप प्रभावकारी हुन सकिरहेको छैन । चौथो, संरक्षित क्षेत्रहरूबाट उपलब्ध हुने वातावरणीय सेवाहरूको कुनै लेखाजोखा छैन र यस्ता सेवा प्रयोग गर्ने उपभोक्ताहरूको संरक्षण कार्यमा योगदान लगाउन सकिएको अवस्था छैन ।

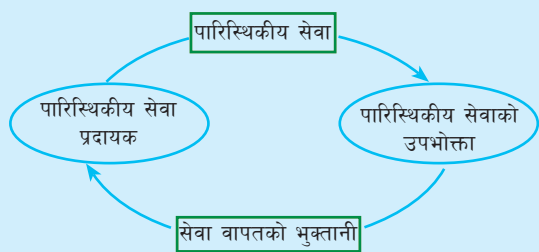
यी विविध खाले समस्याका कारण संरक्षित क्षेत्रहरूको व्यवस्थापन नाजुक हुँदै गइरहेको छ । फलस्वरूप यस्ता आरक्षणले उपलब्ध गराइरहेका सेवाहरूमा दिनानुदिन ह्रास आउँदै गइरहेको छ । संरक्षित क्षेत्रका प्रभावकारी र दिगो व्यवस्थापनका विकल्पहरूको खोजी भइरहेको यस्तो अवस्थामा वातावरणीय सेवाको भुक्तानी विश्वव्यापीरूपमा लोकप्रिय हुँदै गइरहेको छ ।

के वातावरणीय सेवाको भुक्तानी संरक्षित क्षेत्रको दिगो व्यवस्थापनको विकल्प हुन सक्छ ?

सिद्धान्ततः खुला बजारको अवधारणा अनुसार पारिस्थिकीय सेवा प्रदान गर्ने (खासगरी वन तथा वातावरण व्यवस्थापक) लाई उक्त सेवाका प्रयोगकर्ताले सेवा उपयोग गरेबापत आर्थिक वा अन्य कुनै प्रकारले गरिने भुक्तानी प्रणालीलाई वातावरणीय सेवाको भुक्तानीका रूपमा परिभाषित गरिएको पाइन्छ (

हेर्नुहोस् चित्र १)। सन् १९९० को पूर्वार्धमा अमेरिकाको न्युयोर्कबाट सुरुआत भएको यो अवधारणा कोस्टारिका हुँदै हाल विश्वका विभिन्न देशहरूमा फरक-फरक अवधारणा तथा योजनाका रूपमा अभ्यास भइरहेको छ। यसले एकातर्फ हालसम्म निःशुल्क रूपमा उपयोग भइरहेका पारिस्थिकीय सेवाहरूको प्रयोगलाई व्यवस्थित गर्न मद्दत गर्छ भने अर्कातर्फ यस्ता सेवाप्रदायकहरूलाई पारिस्थिकीय प्रणालीको दिगो व्यवस्थापन गर्न प्रेरित गर्दछ। यो अवधारणा हाल विभिन्न खालका पारिस्थिकीय सेवाहरू (जस्तै—जलाधार संरक्षण तथा पानीको स्रोतमा सुधार, जैविक विविधताको संरक्षण, प्राकृतिक सौन्दर्यको सुधार तथा कार्बन सञ्चय) मा लोकप्रिय हुँदै गइरहेको छ।

चित्र १: वातावरणीय सेवाको भुक्तानीको अवधारणा

यस अवधारणा अनुसार पारिस्थिकीय प्रणालीको संरक्षण तथा व्यवस्थापन गर्ने पक्षलाई यस्तो कार्यबाट सृजना हुने सेवाहरू उपयोग गर्ने पक्षले नियमित रूपमा भुक्तानी गरिरहने हुँदा उनीहरू सधैं पारिस्थिकीय प्रणालीको दिगो व्यवस्थापन गर्न उत्प्रेरित भइरहन्छन्। संरक्षित क्षेत्रको सवालमा, यो अवधारणाले हाल त्यहाँ देखिएका विभिन्न खालका समस्याहरूको केही हदसम्म भए पनि समाधान गर्न सक्दछ भन्ने तर्कहरू अगाडि सारिने गरिन्छ। प्रथमतः वातावरणीय सेवाका प्रयोगकर्ताबाट नियमित आर्थिक वा अन्य लाभ प्राप्त हुने हुनाले संरक्षित क्षेत्रहरूको व्यवस्थापनका लागि वातावरणीय सेवाको भुक्तानी एक वैकल्पिक आर्थिक स्रोत बन्न सक्दछ। यसले केही हदसम्म भए पनि संरक्षण क्षेत्रले भोग्दै आएको आर्थिक अभावको समस्या समाधान गर्न मद्दत पुऱ्याउन सक्दछ। दोस्रो, यस अवधारणाअन्तर्गत स्थानीय समुदायहरूले समेत पारिस्थिकीय प्रणालीको संरक्षणमा योगदान गरेबापत प्रत्यक्ष आर्थिक वा अन्य लाभ पाउने भएकाले उनीहरू संरक्षण कार्यमा प्रेरित हुन्छन् र विद्यमान स्थानीय समुदाय र आरक्ष व्यवस्थापन बीचको द्वन्द्व कम हुन

सक्दछ। तेस्रो, यस अवधारणा अन्तर्गत संरक्षित क्षेत्रहरूको व्यवस्थापन विद्यमान निश्चित खालका ठूला प्रजाति केन्द्रित मात्र नभई विविध खालका वातावरणीय सेवाहरूको दीगो प्रवाह गर्नेतर्फ केन्द्रित हुन्छन्। यसरी संरक्षित क्षेत्रमा विद्यमान समस्याहरू समाधान भएमा निश्चित रूपमा पारिस्थिकीय प्रणालीको दिगो तथा प्रभावकारी व्यवस्थापनमा योगदान पुग्न सक्दछ।

के शिवपुरी नागार्जुन राष्ट्रिय निकुञ्जमा वातावरणीय सेवाको भुक्तानीको सम्भावना छ ?

काठमाडौं उपत्यकाको उत्तरमा अवस्थित शिवपुरी-नागार्जुन राष्ट्रिय निकुञ्ज काठमाडौं उपत्यकाका बासिन्दाहरूले उपयोग गर्ने पानीको मुहान हो। उपत्यकामा वितरण हुने कुल खानेपानीको करिब एक तिहाइ भाग यही राष्ट्रिय निकुञ्जबाट उपलब्ध हुन्छ। यसका अलावा यस निकुञ्जबाट आउने पानी जलविद्युत उत्पादन, सिँचाइ तथा मिनरल वाटर उत्पादनमा समेत प्रयोग भइरहेको छ। पानीबाहेक यस निकुञ्जबाट अन्य वातावरणीय सेवाहरू जस्तै: जैविक विविधता संरक्षण, पर्यापर्यटन, कार्बन सञ्चित समेतमा प्रभाव भइरहेको छ। तर यस जलाधार क्षेत्रबाट बग्ने पानीका उपभोक्ताहरू खासगरी काठमाडौं उपत्यका खानेपानी लिमिटेड (KUKL), नेपाल विद्युत प्राधिकरण तथा मिनरल वाटर कम्पनीहरूले पानीको उपयोग गरेबापत जलाधार क्षेत्रको संरक्षण तथा व्यवस्थापनमा खासै योगदान गरेको पाइँदैन।

अर्कोतर्फ निकुञ्ज व्यवस्थापन चरम आर्थिक अभावका बीच गुञ्जिएको छ र जलाधार क्षेत्रका बासिन्दाहरू समेत निकुञ्जका कारण वन पैदावरको प्रयोग तथा विकासका क्रियाकलापबाट वञ्चित हुनु परेको कारणले रुष्ट देखिन्छन्। यस्तो अवस्था रहिरहेमा जलाधार क्षेत्रको संरक्षणमा बाधा पुगी यस निकुञ्जबाट सृजना

हुने वातावरणीय सेवाहरूमा क्रमिक रूपमा ह्रास आउने निश्चित छ। यसै बीच इसिमोड र फरेस्ट एक्सन नेपालले हालसालै गरेको अध्ययनको प्रारम्भिक आँकडाअनुसार सुन्दरीजल जलाधार क्षेत्रबाट वार्षिकरूपमा प्रति हेक्टर रु. ६२,६४५ मूल्य बराबरको पानी उपलब्ध भइरहेको छ। उक्त आर्थिक मूल्याङ्कनले जम्मा पानीको मूल्य मध्य करिब १३.४ प्रतिशत जलविद्युतबाट र बाँकी खानेपानीबाट उपलब्ध हुन सक्ने आँकडा प्रस्तुत गरेको छ। अर्कोतर्फ, राष्ट्रिय निकुञ्जका कारण स्थानीय बासिन्दाहरूले वार्षिक रु. २८,०७३ बराबरको नोक्सानी बेहोरिरहेका छन्। संरक्षणको हालकै विधि यथावत रहने हो भने स्थानीय समुदायले हालको घाटा व्यहोरिरहनु पर्ने अवस्था छ। तर वातावरणीय सेवाको भुक्तानीको अवधारणा लागू भएमा सुन्दरीजल जलाधार क्षेत्रबाट प्रदान हुने पानीजन्य सेवा बापत यसको व्यवस्थापनका कृयाशिल शिवपुरी-नागार्जुन राष्ट्रिय निकुञ्ज र यस निकुञ्जभित्र पर्ने सुन्दरीजल गाविसका केही वडाका बासिन्दाहरूले प्रति घरधुरी रु. २७,००० देखि प्रति हेक्टर रु. ६२,६४५ सम्म आर्थिक लाभ लिन सक्ने सम्भावना छ। तर यस्तो लाभको यकिन परिमाण सेवा प्रदान गर्ने पक्ष र सेवा उपयोग गर्ने पक्षहरू बीचको समझदारीको आधारमा तय गर्नुपर्ने हुन्छ। यसो गर्दा पानीको मूल्यका आधारमा मात्र नभएर यस क्षेत्रको आर्थिक-सामाजिक अवस्थाको पनि विश्लेषण गरेर गर्न सकिन्छ।

जलाधार क्षेत्रबाट आउने पानीका उपभोक्ताहरू खास गरी काठमाडौं उपत्यका खानेपानी लिमिटेड, नेपाल विद्युत प्राधिकरण र मिनरल वाटर कम्पनीहरू मिलेर निकुञ्ज व्यवस्थापन र स्थानीय समुदायलाई पानीको परिमाण बढाई यसको गुणस्तर कायम राख्ने सर्तमा आर्थिक वा अन्य योगदान पुऱ्याउने हो भने जलाधार क्षेत्रको व्यवस्थापन अझ राम्रो भई नियमित वातावरणीय सेवाको प्रवाह हुने सम्भावना छ।

अगाडिको बाटो के हुन सक्ला ?

वातावरणीय सेवाको भुक्तानी आफैमा एउटा नयाँ अवधारणा हो र नेपालको संरक्षित क्षेत्रका सन्दर्भमा यो भन्ने नयाँ अभ्यास हो। यसकारण एकातर्फ स्थानीय समुदाय र सरोकारवाला पक्षहरू यस अवधारणाकाबारेमा कम जानकार छन् भने अर्कोतर्फ यस अवधारणालाई व्यवहारमा कार्यान्वयन गर्न कानुनी तथा संस्थागत संरचनाको अभाव छ। त्यसो हुँदा वातावरणीय सेवाको भुक्तानीको सफल अभ्यासका लागि निम्न कुराहरू तत्काल सुरु गर्न जरुरी छ :

१. वातावरणीय सेवाको भुक्तानीको अवधारणाका बारेमा स्थानीय समुदाय, सरोकारवाला निकायहरू र नीति निर्माताहरूलाई जानकारी गराउने र उनीहरू बीच साझा बुझाइ तथा समझदारीका लागि विभिन्न तहमा बृहत छलफल र बहस गराउने।
२. नेपालको सन्दर्भमा यो अवधारणाको अभ्यास र अनुभव एकदमै कम भएकाले यसलाई नमुनाको रूपमा कार्यान्वयन गरेर त्यसका सिकाइहरू विस्तार गर्ने।
३. यस अवधारणाको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि विद्यमान नीति, कानुन तथा संस्थागत संरचनाको विश्लेषण गरी उपयुक्त नीति, तथा संस्थागत संरचनाको खाका तयार गर्ने।

थप जानकारीको लागि

दिल बहादुर खत्री : dil@forestaction.org

फरेस्टएक्सन नेपाल, सातदोबाटो, ललितपुर
पो. व. न. १२२०७ काठमाडौं, नेपाल
फोन नं. +९७७-१-५५५०६३९, ५५५२५२४
ईमेल: fa@forestaction.org,
वेबसाइट: www.forestaction.org

साभेदार संस्थाहरू

फोटो : राहुल कार्की